

Spomenik „velikom Ujedinitelju” u kolektivnom sjećanju i zaboravu

Nakon smrti kralja Srba, Hrvata i Slovenaca Petra I, 1921. presto je zauzeo njegov sin, kralj Aleksandar I. Savremenici su i period Aleksandrove vladavine doživljavali kao doba trijumfalne borbe „za najsvetiju ideju narodne slobode”. U toj borbi Sin je energičnom rukom „obuzdao struju koja je pretila da upropasti narodni testament Oca i jedinstvo uzdigao kao najviše državotvorno načelo”. Tako je „veliki Oslobodilac” živio i dalje u „velikom Ujedinitelju”¹.

Aleksandar, drugorođeni sin Petra Karađorđevića, 1911. godine je imenovan za regenta, u balkanskim ratovima 1912. i 1913. i u Prvom svetskom ratu je komandovao pobedonosnom srpskom vojskom. Njegovim pobedama u balkanskim ratovima divili su se „svuda gde postoji jugoslovenski narod” i svuda su sa nestrpljenjem iščekivali „dan kada će svetli prestolonaslednik doći, kao kralj Matjaž, da narod oslobodi i ujedini”².

Snova više nema, snovi su postali stvarnost

Prestolonaslednik-regent Aleksandar je Ljubljanu, Maribor i Zagreb prvi put posetio na Vidovdan 1920. godine. Svuda su ga dočekali sa velikim oduševljenjem, tako da su te dane morali osetiti i oni „najokoreliji” protivnici nove države: „Na steni je zidana Jugoslavija, nesalomiva je jer je čitav narod želi”³. Povodom njegovog dolaska u Ljubljanu čitav put od kolodvora do gradskog dvora kojim se vozio bio je posut cvećem i zelenilom, javne zgrade i pojedine kuće bile su ukrašene i osvetljene, i sama Tvrđava je bila odevena u svečanu odoru. Čak i nemačke kuće na kojima ranije nikada nisu bile kačene slovenačke zastave, tom prilikom bile su ukrašene zelenilom i narodnim zastavama.⁴

¹ Nepotpisano, „Slava kralju Osvoboditelju!”, *Jutro*, 6. septembar 1931, p. 1.

² Janko Orožen, „Karađorđevići. K dvajsetletnici Jugoslavije (1918–1938)”, Vodnikova družba, Ljubljana, 1938, p. 63.

³ Nepotpisano, „Regent Aleksander na Gorenjskem in Štajerskem”, *Slovenski Narod*, 1. jul 1920, p. 1.

⁴ Nepotpisano, „Prestolonaslednik-regent na Slovenskem”, *Domovina*, 30. jun 1920, str. 1–3.

Doček regenta Aleksandra u Ljubljani bio je „sasvim trijumfalan”, kako, naime, pozdravlja „narod svog vladara, kao trijumfalnog oslobodioca iz hiljadugodišnjeg ropstva” (Medved 1924: 146). Po rečima dopisnika *Domovine* tokom regentove posete u Ljubljani je vladalo tako svečano raspoloženje i toliko oduševljenje kakvo „se ne pamti”. Jer, građani Ljubljanane su tada u svojoj sredini pozdravili svog „prvog vladara” koji im nije bio nametnut od tuđinske sile, jer su ga sami izabrali za svog vladara, a njemu i njegovim junacima bili su zahvalni što više nisu bili nemački robovi, što je bio njihov rod – „na svojoj zemlji svoj gospodar”. Dolazili su njima u posetu već raznorazni Habzburgovci, ali to su bili „stranci”, koji su se odvajali od naroda bajonetima. Njihov regent Aleksandar pak je došao među običan, slobodan slovenački narod koji je imao slobodan pristup svom vladaru, i svojim nastupom odmah osvojio srca „svih”. O njemu su mislili kao o vladaru po njihovoj volji, kome mogu da povere sudbinu svoje mlade i krepke države, jer je bio „njihovog naroda sin”. Kako ga je narod iznedrio, on je živio i saosećao sa njim.⁵

Savremenici su najavili da će dani od 26. do 29. juna 1920. ostati „u neizbrisivom sećanju svakog Slovenca” (Medved 1924: 149), jer mnogima se činilo da su na Vidovdan 1920. godine hiljadugodišnji snovi postali stvarnost. Marija Lamut je prilikom dolaska regenta Aleksandra u Ljubljanu spevala asocijaciju na lepu bajku o kraljeviću koji je spasio ukletu princezu od zlog zmaja. Ipak, zaključila je pesnikinja, „ta bajka danas više nije nemoguća, / ta bajka je danas istina živa!”⁶. Sličnu misao izrazio je i Anton Funtek u svom pesničkom pozdravu regentu Aleksandru. Funtek kaže da je „naš rod” tokom hiljadu godina na svom tlu video već puno knezova, ali za njih ga nije vezivalo „ni srce ni duša”. Svih tih godina je kao mučenik skapavao u okovima i „kleo tuđinca koji ga je bičevao”. Sada, na svog slavom ovenčanog gospodara koji je „naš po srcu, duhu i po krvi”, možemo da gledamo s ponosom: „Sam si slovenačkom nazvao nas braćom, / sam slobodnim svojim građanima / ne zaboravimo na to nikada!”⁷ Uz takva razmišljanja i Funteku se činilo da je snovima došao kraj, jer su postali stvarnost.⁸ U želji da snovi budu što je moguće više opipljivi, ljubljansko opštinsko veće je 2. jula 1920, ovlastilo ljubljanskog gradonačelnika da vaja-

⁵ Nepotpisano, „Prestolonaslednik-regent na Slovenskem”, *Domovina*, 30. jun 1920, p. 1; vidi i nepotpisano, „Regent Aleksander na Gorenjskem in Štajerskem”, *Slovenski Narod*, 1. jul 1920, p. 1; Vinko V. Gaberc, „Vidov dan”, *Nova Doba*, 26. jun 1920, p. 3.

⁶ Marija Lamutova, „Kraljeviću Aleksandru”, *Slovenski Narod*, 27. jun 1920, p. 1.

⁷ Funtek, Anton, „Pozdrav Njegovi kralji. Visokosti in regentu prestolonasledniku Aleksandru ob posetu v Ljubljani dne 26. do 29. junija 1920” u Jakob Dimnik (ur.), *Kralj Aleksander I. Junaškemu borcu za ujedinjenje SHS v našu skupno državo in prvi jugoslovanski kraljici Mariji v spomin*, Učiteljska tiskarna v Ljubljani, 1924, p. 152.

⁸ Ibid., p. 153.

ru Francu Bernekeru poveri izradu kipa regenta Aleksandra.⁹ Berneker je ispunio tu porudžbinu i stepenište glavnog ulaza u palatu vlade u Ljubljani ukrašeno je „umetnički dovršenim” kipom, isklesanim od pohorskog mermera.¹⁰

Ujedinitelj nas je zjedinio i uedinjeni ostajemo

Dva dana nakon kraljeve smrti u Marseju, 9. oktobra 1934, kada je na njega izvršen atentat, narodno predstavništvo izglasalo je predlog zakona po kojem je kasnije njegova titula postala Nj. Vel. Viteški kralj Aleksandar I Ujedinitelj.¹¹ Time je, kako tvrdi *Slovenec* samo izražena objektivna istorijska istina, jer je kralj Aleksandar I zaista izvršio ujedinjenje „južnih Slovena, Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu narodnopolitičku celinu i državu”. Pokojni kralj je izgradio zgradu jugoslovenske države još kao vojnik, državnik i diplomata i njene temelje je samo učvršćivao sve dokle ga nije, „kada još nije dostignut bio vrhunac”, zadesila smrt od „gnusnog zločinca”. Temelje, međutim, njegova prerana smrt nije narušila, i dalje su bili „čvrsti i stabilni”. Postavljena na njih, Jugoslavija je bila „nerazrušiv dom koji će njeni državljani nastaviti da dograđuju i ispunjavaju u duhu pokojnog vladara”.¹²

Od kralja Aleksandra Ljubljana se oprostila veoma emotivno. Za vreme memorijalnih komemoracija u gradu je sve mirovalo. Prodavnice su bile zatvorene, samo prozori su bili zastrti u crno i obasjani. Crkvena zvana su zvonila na svaki sat, u svim ljubljanskim crkvama su u osam ujutru pevane zadušne mise za pokoj pokojnikove duše. Nakon mise ožalošćeni su ispunili ceo Kongresni trg. Gradska opština je naložila da se kraj spomenika sv. Trojstvu napravi veliki katafalk, sav prekriven crninom, dok je stub spomenika obavijala široka crna traka. Na katafalku su bile viteške insignije: kaciga, koplje i mač, nad time beli orao, napred krst, kraj njega je stajala počasna straža sačinjena od vojske, pripadnika Sokolskog društva i vatrogasaca. Nakon crkvenih molitava i oproštajnog govora prepozita Nadraha od pokojnika se oprostio i ban Marušič, a vojska se oglasila počasnom paljbom.¹³

Popodne se pred ljubljanskim magistratom okupila „nepregledna masa”. Arkade gradske kuće bile su pretvorene u pogrebnu kapelu sa kipom kralja Mučenika u sredini. Na fasadi gradske kuće stajala je osvetljena kraljevska kruna obavijena u crno, sa natpisom: „Slava

⁹ Mestni arhivar, „Naša kronika”, *Kronika slovenskih mest*, št. 3, 1934, p. 254.

¹⁰ Val Rožič, „Dr. Jan. Ev. Krekov javni spomenik. (Bernekerjeva studija)”, *Slovenec*, 8. april 1926, p. 5.

¹¹ Nepotpisano, „Splošni pregled k tragediji v Marseille-u”, *Kronika slovenskih mest*, št. 4, 1934, p. 343.

¹² Nepotpisano, „Tvorec našega edinstva”, *Slovenec*, 13. oktobar 1934, p. 1.

¹³ Nepotpisano, „Veličastna žalna slovesnost na Kongresnem trgu”, *Slovenec*, 19. oktobar 1934, p. 5.

Mučeniku Kralju Aleksandru I” a ispod toga pisalo je: „Živeo Kralj Petar II”. Na padinama tvrđave svetleo se izdaleka vidljiv natpis sa poslednjim kraljevim rečima: „Čuvajte Jugoslaviju!” Tačno u pola tri popodne topovska paljba sa Tvrđave obznanila je petominutno ćutanje jugoslovenskog naroda. Tramvaji, vozovi i automobili su zastali, ljudi su zanemeli i stali gologlavi u mestu, „kao kipovi”. Pred magistratom je ćutala masa od nekoliko hiljada glava, moglo se ćuti pritajeno jecanje.¹⁴ Na Oplencu su predstavnici banovinskog veća na kraljev grob spustili urnu od mermera sa grumenom zemlje iz Slovenije, koju je izradio vajar Boris Kalin. Na nju su zlatnim slovima uklesali reči pesnika Otona Župančiča:

U stara vremena beše običaj
Najdraže dragocenosti knezovima
Dati kad spremaš se put krajevima
Odakle povratku se ne nadaj.
Mi dajemo Tebi najdraže nam naše:
U pehar skupismo slovenačku zemlju
koju povezao si sa njenom sudbinom –
možda s Njom počivaćeš lakše.¹⁵

Smrt kralja je, bez obzira na postojeće razlike među njima, snažno potresla većinu Jugoslovena. U vreme kada su evropski kontinent već bili gusto prekrili tamni oblaci teških međunarodnih napetosti, na teškom putu u nesigurnu budućnost našli su se sami, bez vođe koji bi mogao da im pokaže pravi put. Osećali su se kao da se pred njima srušio most koji je obalu njihove sadašnjosti vezao sa obalom njihove budućnosti.¹⁶ Nimalo iznenađujuće je to što su rešenje ovog problema mnogi videli u negiranju stvarnosti, u smislu: „Mrtvi kralj pobeđuje – Mrtvi kralj nije umro! Junak i vitez nikada ne umire!”¹⁷ Ili su iz okrutne stvarnosti sveta potražili utočište u svetu snova, u smislu, ubili su nam kralja ali mi ga ipak ne damo, za nas on još uvek živi:

U tuđini su nam ubili kralja. Nisu ga ubili kod kuće! Mi još uvek imamo svog kralja i ne dozvoljavamo da on bude ubijen. Ne bismo bili ljudi, ne bismo bili vredni kralja, kada bismo mogli da ga i na trenutak izgubimo iz svojih srca. Previše nam je značio, previše smo ga voleli, previše smo ga poštovali.¹⁸

¹⁴ Ibid.; „Splošni pregled k tragediji v Marseille-u”, p. 344.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Odbor za postavitve spomenika Viteškemu kralju Aleksandru I. Uedinitelju (Ljubljana) i Odbor za postavitve spomenika Viteškemu kralju Aleksandru I. Uedinitelju (Maribor), „Rojaki”, *Jutro*, 1. decembar 1934, p. 4.

¹⁷ Nepotpisano, „V znamenju edinstva in zvestobe”, *Jutro*, 1. decembar 1934, p. 3.

¹⁸ „Tvorec našega edinstva”, p. 1.

Smrt kralja Aleksandra nije potresla ljude samo zbog njihovog saosećanja sa žrtvom brutalnog ubistva, već i zbog opšte nesigurnosti u situaciji kada je budućnost državne i narodne zajednice, čiji najočigledniji simbol i najčvršća veza je bio upravo pokojnik, stavljena pod znak pitanja. Ukoliko je smrt kralja Aleksandra potresla većinu građana, to još uvek ne znači da su svi ožalošćeni usvojili ideju o unitarnom jugoslovenstvu (Biondich 2008: 64).¹⁹ Među slovenačkim autorima njihove političke razlike u gledanjima na sadašnjost i budućnost dobile su izraz u načinu zapisivanja imena pokojnog kralja. U upotrebi su bila čak tri oblika „Ujedinitelj”, „Zedinitel” i čak „Uedinitelj”, pored jezičkog tragalaštva u njima su se u većoj ili manjoj meri odražavale i razlike u političkim nazorima.²⁰ Navodno političko jedinstvo i narodna sloga, tako glasno i zagriženo isticali, bile su samo parole bez sadržaja; To znači da ni najslavnije ime nije ostalo izvan dnevno-političke borbe. *Ujedinitelj* ih je *zjedinio* i *uedinjeni* su ostali:

Bilo je tužno gledati kako brzo su – u tim vremenima punim tuge i brige – neki preusmerili svoju pažnju na zujanje te majušne jezičke mušice. U trenutku smo mogli da primetimo nesaglasnost oko tog imena koje bi trebalo da nam bude sveto, bez obzira na to da li ga čine ova ili ona slova. Činilo se kao da se sada delimo u dva tabora, čak u tri – naša tuga se smešno razrasta u ogorčenje.²¹

Umeštanje ideje u prostor

Nakon tragične smrti u Marseju, Aleksandar je u Ljubljani dobio još tri javna spomenika, više nego iko drugi. Samo nekoliko dana nakon kraljeve smrti u dvorani ljubljanskog magistrata održana je sednica o pitanju spomenika koji je trebalo da podigne slovenački narod, da bi njime u svom glavnom gradu odao počast i budućim pokolenjima predao živo sećanje na jugoslovenskog kralja, osnivača jugoslovenske zajednice. Kao što se može razabrati iz izveštaja koji je o sednici preneo *Slovenec*, neki su imali određene predrasude kada je reč o spomeniku još pre nego što se uopšte oblikovala ideja o tome kakav bi trebalo da on bude. Smatrali su da će tako veličanstvena i monumentalna građevina ostati „mrtva”, i zato su se zala-

¹⁹ Mark Biondich, „The Historical Legacy: The Evolution of Interwar Yugoslav Politics, 1918–1941” u Lenard J. Cohen i Jasna Dragović-Soso (ur.), *State Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, Purdue University Press, West Lafayette, 2008, p. 64.

²⁰ Poslednji pomenuti oblik upotrebljavali su posebno pisci *Jutra*. Ipak, to nikako nije bio jedini oblik, s obzirom na to da su čitaoci *Jutra* u jednom danu mogli pročitati sva tri oblika zapisa.

²¹ Aristides, „Ali smo se zedinili? Ujedinili? Uedinili?”, *Slovenec*, 23. decembra 1934, p. 4.

gali za očuvanje živog sećanja na duhovni lik pokojnog vladara da ih „bodri na dela za koja je njegov život iskrvario”.²²

Takvi stavovi, međutim, nisu imali veliku podršku. Za većinu je pravo pitanje bilo jedino da li podići likovni spomenik ili ustanovu sa kraljevim imenom. Prvi predsednik odbora za kraljev spomenik Ivan Hribar očekivao je da će prevladati „socijalna misao i da će se odbor odlučiti za i te kako potrebne bolnice za tuberkulozne, ili za kakvu drugu preko potrebnu socijalnu ustanovu za ugrožene, što će sigurno biti najlepši i najtrajniji spomenik blaženopočivšem kralju Aleksandru”.²³ Između ostalog i zbog kritika da neki ljudi ideju da kralju Aleksandru treba podići spomenik žele da iskoriste kao reklamu „za lakše osnivanje onih dobrotvornih ili humanitarnih institucija koje bismo ionako već morali da posedujemo”²⁴, ideja o velikoj bolnici u Ljubljani koja bi nosila kraljevo ime sve više je bleдела, sve dok nisu sasvim zaboravili na.²⁵

Javila se zamisao da se pokojnom kralju podignu dva spomenika, u Ljubljani i Mariboru. Oni bi ljudima predstavljali nesumnjivi putokaz u budućnost i davali bi im pouzdano jemstvo da je taj izabrani put onaj pravi. U oba grada počeli su da deluju odbori za podizanje spomenika. Na *Dan ujedinjenja*, 1. decembra 1934, zajedno su izdali proglas slovenačkoj braći da daju svoj dobrovoljni prilog za spomenike koji bi trebalo da predstavljaju „izraz zahvalnosti svih Slovenaca pokojnom kralju”.²⁶ Veličanstvenim spomenikom pokojnom kralju hteli su da pobede njegovu fizičku smrt:

Njegov lik uklesan u čvrstu masu mermera i bronzе neka bude znak pobede nad razornom snagom Smrti. U Ljubljani, trećoj prestonici države i glavnom gradu Dravske banovine, gradu koji veže i spaja sve žile našeg kulturnog i privrednog života, neka bude odsjaj i odraz uz Njegovu pomoć izvojevanе slobode koja je oslobodila sav ranije tuđinskom silom potlačen rast naših aktivnosti. U Mariboru, u tom nekada nam ugrađenom i silom svog naroda iznova osvojenom taboru uz našu severnu granicu neka bude večni stražar, u čijoj zaštiti će slobodni narod moći da mirno uživa u blagoslovljenom plodu svoje rodne zemlje: I neka bude i opomena: Tu nema prelaza!

I, u središtu, kako će uz granicu naše domovine Njegov spomenik biti žarište vere, stalnosti i hrabrosti, središte za sve na-

²² Nepotpisano, „Postavimo spomenik kralju Aleksandru I. Zedinitelju”, *Slovenec*, 30. oktobar 1934, p. 2.

²³ Nepotpisano, Odbor za postavlјitev spomenika viteškemu kralju Aleksandru I. Zedinitelju, *Slovenec*, 7. novembar 1934, p. 3.

²⁴ Anton Lajovic, „Slovenci in naši spomeniki. Viteškemu kralju Aleksandru I. Uedinitelju”, *Jutro*, 21. februara 1938, p. 2.

²⁵ Stelè, France, „Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani”, *Kronika slovenskih mest*, št. 3, 1940, p. 130.

²⁶ Nepotpisano, „Kako je Ljubljana dobila spomenik kralja Aleksandra I.”, *Slovenec*, 6. septembar 1940, p. 2.

še praznike i tuge, za sve naše trijumfe i pribеžište za sve naše teskobe i stiske, za sva naša poniženja i za naše poraze. Kada naš duh bude klonuo, kada naš ponos i naše dostojanstvo budu posustajali i slabili, neka nas Njegov lik teši i bodri, neka nas uznosi, diže i oduševljava. Spajajući sadašnjost sa budućnošću, neka i onim pokolenjima koja budu došla za nama, u znak zahvalnosti našeg sećanja, priča o Njegovom delu i Njegovoj žrtvi. Neка bude studenac koji će nas jačati, svetlo koje će nam svetleti, ognjište koje će nas grejati. I svim protivnicima i zlokobnicima neka obznani i poruči: Kralj je mrtav – Jugoslavija je ostala!²⁷

Akcija prikupljanja dobrovoljnog priloga koju je pokrenuo ljubljanski odbor trajala je tri godine i bila je veoma uspešna; prikupljeno je oko 1,600.000 dinara. Prilog za spomenik uglavnom su davali „mali ljudi koji nisu hteli da zaostanu za onim imućnijim i koji su se, svako koliko su mu to dopuštale mogućnosti, hteli da oduže sećanju na velikog kralja”.²⁸ Nijedna dobrotvorna akcija za podizanje spomenika u Ljubljani nije donela toliko sredstava, međutim, uprkos tome, put od objavljenog poziva do samog podizanja spomenika bio je dug i vijugav. Spomeniku je određeno izuzetno mesto među ljubljanskim spomenicima, trebalo je, naime, da bude od „izrazito nacionalno-vaspitnog i simboličnog” značaja. Ukoliko nisu želeli da zidaju grad u oblacima, morali su da za njega potraže takav prostor, gde bi njegov izuzetni značaj došao do pravog izraza. To znači da je odgovarajući prostor morao da omogući okupljanje veće mase ljudi na različitim manifestacijama i da istovremeno dopusti neometano kretanje svećanih povorki.²⁹

Nijedan trg u centru Ljubljane nije ostao neistražen u pretpostavci da bi s manjom ili većom potrebom za preuređenjem bio adekvatan za reprezentativni spomenik. Mnogi pozvani i brojni nepozvani narezali su svoje snage u tom traganju, svi su želeli da daju odlučujuć doprinos rešenju tog važnog zadatka. Razbuktala se oštra borba, čiji dramatični vrhunci su se prenosili i na područja izvan ideje podizanja spomenika. Po oceni Mihe Maleša to se dogodilo zato što su Slovenci bili „mali narod”, previše podeljenih shvatanja da bi da veliki zadatak reše „jednim velikim, širokogrudim gestom”. Pošto to nije bilo moguće, traganje za adekvatnim prostorom trajalo je dobrih pet godina i bila je potrebna „pogubno preteća situacija izvan granica naše domovine da se tabori pomire i prihvate rešenje koje je naizgled svima odgovaralo”.³⁰

²⁷ Odbor za postavitve spomenika..., p. 1.

²⁸ „Kako je Ljubljana dobila spomenik kralja Aleksandra I.”, pp. 2–3.

²⁹ Stelè, op. cit., pp. 133–5.

³⁰ Miha Maleš (ur.), *Spomenik Viteškemu kralju Aleksandru I. Zedinitelju v Ljubljani*, Odbor za postavitve spomenika Viteškemu kralju Aleksandru I. Zedinitelju v Ljubljani, 1940, p. 15; Stelè, op. cit., p. 135; nepotpisano, „Z veličastnim spomenikom počastimo kraljev spomin”, *Slovenski Narod*, 5. sep-

Odbor za podizanje spomenika se najpre odlučio za donji deo Kongresnog trga, tako da bi spomenik stajao nekako ispred Filharmonije i gledao ka Uršulinskoj crkvi. U dugoj borbi za prostor javila se nova okolnost, kada je predsednik odbora Ivan Hribar pridobio arhitektu Jožeta Plečnika za to da izradi svoj predlog. Tada je Jože Plečnik upozorio na južni trg i predložio propileje. Ova zamisao je izazvala pravi verbalni rat koji je trajao dve godine. Plečnik je spomenik zamislio kao otvoreno stubište, u kojem je predvideo da bude „mala bista pokojnog kralja, oko jednu stopu visoka, koju bi svaki prolaznik mogao jednom rukom ukloniti”, sa natpisom iznad arkada na latinskom „De mortibus nil nisi bene”.³¹ Ta ideja je, međutim, izazvala oštro protivljenje većine članova odbora. Sukob je doživeo svoj vrhunac kada je plenum spomeničkog odbora krajem oktobra 1937. odbacio već sasvim dovršen projekat.³²

Učesnici ovog sukoba su otvoreno govorili samo o likovnim i arhitektonskim pitanjima, ali teško je zaključiti koliko je pod tom površinom bilo skrivenih političkih razlika. Svakako su neki „od tog materijala kovali kapital i još više uspeli da zakomplikuju čitavu stvar”³³.³⁴ Očigledno sa uspehom, jer je zbog neuspeha prvog konkursa ostavku dao predsednik spomeničkog odbora, Ivan Hribar, buduće vođenje akcije prepustivši banu. Ban je imenovao komesara odbora, mada se odbor u međuvremenu iznova konstituisao i decembra 1937. izabrao je svog predsednika Josipa Pipenbahera.³⁵ Ali tek nakon nekoliko meseci je postignut kompromis između odbora i bana, „jer niko nije imao interes u tome da se oko patriotske akcije razvije neprijatna borba koja se činila nedostojnom zrelog naroda”.³⁶

U ponovljenom konkursu konkurentna rešenja bila su usredsređena na već odomaćenu ideju o konjaničkom spomeniku, a prvu nagradu osvojilo je najbogatije od simbolno i književno-sadržinski utemeljenih rešenja, nacrt vajara Tineta Kosa i arhitekta Mira Kosa; Lojzetu Dolinaru su za njegovo rešenje konjanika dodelili drugu nagradu. Međutim, nakon kraćeg dodatnog razmišljanja, za realizaciju su ipak prihvatili najbolji predlog za konjanika.³⁷ U proleće 1940. park Zvezda su provizorno preuredili: u sredini parka su posekli više drveta, preuredili staze i uredili nove travnjake. Razbokorene

tembar 1940, p. 3; „Kako je Ljubljana dobila spomenik kralja Aleksandra I.”, p. 137.

³¹ Vladislav Bevc (ur.), *Liberal Forces in Twentieth Century Yugoslavia. Memoirs of Ladislav Bevc*, Peter Lang, New York, 2007, p. 74.

³² Nepotpisano, „Drago glasovanje o spomeniku Viteškega kralja Aleksandra v Ljubljani”, *Jutro*, 26. oktobar 1937, p. 2; „Boj za kraljevi spomenik v Ljubljani”, p. 5; „Kako je Ljubljana dobila spomenik kralja Aleksandra I.”, p. 2; Stelè, op. cit., p. 138; Bevc, op. cit, p. 74–5.

³³ Kako je Ljubljana dobila spomenik kralja Aleksandra I.”, p. 2.

³⁴ Nepotpisano, „Kdaj bo postavljen kraljev spomenik?”, *Slovenski Narod*, 21. oktobar 1935, p. 2.

³⁵ Kako je Ljubljana dobila spomenik kralja Aleksandra I.”, p. 2.

³⁶ Stelè, op. cit., p. 138.

³⁷ *Ibid.*, p. 139.

kulise kestenovog drveća ostavili su na levoj i na desnoj strani u pozadini, da privremeno čine okvir spomenika.³⁸ Zbog tačnog određanja prostora gde bi trebalo da stoji spomenik, na podsticaj Gradske opštine Ljubljana, odbor je odlučio da napravi maketu čitavog spomenika u prirodnoj veličini; izradio ju je pozorišni studio za scenografiju.³⁹ Konjanika su tako, nakon dužeg traganja, smestili usred najvećeg i najlepšeg slovenačkog trga, na najvidljivije mesto, da bi tako jasno i glasno izrazili svoju „veliku ljubav prema našoj vladarskoj porodici”.⁴⁰ Mojster Dolinar, „Ljubljančanin, slovenačke majke sin”, podizanjem spomenika u Zvezdi bio je „izuzetno zadovoljan”, po njegovom viđenju stvari on je tamo bio „u potpunom skladu sa okruženjem”. Nakon detaljnog razgledanja podignutog spomenika bio je prijatno iznenađen što je ljubljanska opština uspeła tako da uredi „Zvezdu koja se starim Ljubljančanima činila nedodirljivom i koja je sada toliko dobila na lepoti i važnosti”.⁴¹

Još pre nego što je otkriven Dolinarov konjanik, u Ljubljani su otkrivena druga dva spomenika kralju Aleksandru. Najpre su u nedelju, 16. juna 1935, otkrili njegovu bistu ispred Fabrike duvana, delo sarajevske vajarke Ive Despić. Iste spomenike su pre toga imale i fabrike duvana u Nišu, Sarajevu, Banjoj Luci i Travniku. Kraljev portret je bio postavljen na kameno postolje u parku ispred fabrike. Na njemu je bio uklesan natpis koji je govorio o tome da su ga službenici i radnici Fabrike duvana u Ljubljani podigli u znak večnog sećanja i zahvalnosti blaženopočivšem Viteškomu kralju Aleksandru I. Ujedinitelju koji nam je ostavio svima u amanet: „Čuvajte Jugoslaviju!”⁴²

Usledila je skulptura pokojnog kralja, obučenog u vojnički šinjel i spojenih ruku. Nakon atentata u Marseju u bronzi ga je izlio vajar Nikolaj Pirnat i postavljen je u predvorju Univerziteta u Ljubljani.⁴³ Aleksandrov kip su u velikom predvorju postavili tako da je njegova glava bila okrenuta na drugu stranu od posetilaca koji ulaze u predvorje. Zbog toga je Jože Plečnik predložio da kip kralja bude postavljen na prvu platformu stepeništa i da bude okružen zelenim bršljanom. Na platformi stepeništa kraljev pogled bi bio usmeren ka glavnom ulazu, tako da bi ga videli svi koji ulaze.⁴⁴ Pre nego što je dobio svoj prostor na univerzitetu, Pirnatov kip je

³⁸ Ibid., p. 140.

³⁹ Maleš, op. cit., p. 12.

⁴⁰ Nepotpisano, „Naš narodni spomenik”, *Slovenec*, 7. septembar 1940, p. 3.

⁴¹ td. „Razgovor z ustvarjalcem kraljevega spomenika kiparjem Lojzetom Dolinarjem”, *Slovenec*, 6. septembar 1940, p. 3.

⁴² Nepotpisano, „Spomenik velikemu kralju v tobačni tvornici”, *Jutro*, 17. jun 1935, p. 3; Boris Wider, „Leto 1935”, *Kronika slovenskih mest*, 1935, p. 250.

⁴³ Rudolf Andrejka, *Po lepi Sloveniji*, Mladinska matica, Ljubljana, 1935, p. 46; p. 108

⁴⁴ Zapisnik univerzitetnega senata 25. septembra 1937; muzej in arhiv Univerze v Ljubljani. Zapisniki rednih in izrednih sej univerzitetnega sveta in univerzitetnega senata od 4. julija 1930 do začetka okupacije aprila 1941.

više puta predstavljen javnosti, na primer na novinarskom koncertu za *Dan ujedinjenja* 1934. Na sve prisutne je ostavio veliki utisak jer je „živom liku velikog pokojnika bio izuzetno sličan”, tako da je predstavljao „jednu od njegovih najvernijih, najbolje uhvaćenih slika”.⁴⁵ Vajar je kralja-viteza prikazao u običnom šinjelu i čvrsto spojenih ruku. Ruke je trebalo da nemo saopštavaju „narodu osnovnu misao koja je vodila životno delo kralja Ujedinitelja: Ostanite zajedno, držite se jedni drugih!”⁴⁶

Kraljev kip su na univerzitetu postavili u znak zahvalnosti. Povodom deset godina od početka rada slovenačkog univerziteta, kralj je Aleksandar, naime, dozvolio da se univerzitet zvanično preimenuje u Univerzitet kralja Aleksandra Prvog. Tim svojim činom, zaključila je slovenačka štampa, kralj je uzeo ljubljanski univerzitet u svoju zaštitu i garantovao mu buduću egzistenciju.⁴⁷ Značaj ovog čina kralja Aleksandra posebno su istakli i na vanrednoj sednici odbora Leonove družbe, 16. oktobra 1934, kada su se članovi ovog katoličkog naučnog društva sa posebnom zahvalnošću sećali „njegovog, za nas, Slovence, tako važnog čina, da smo pod njim dobili vlastiti univerzitet”. Zbog toga njegovo ime neće živeti samo u imenu slovenačkog univerziteta, javno su zapisali, već će „zauvek ostati upisano u našu kulturnu istoriju”.⁴⁸

Znak pobeđe nad smrću, potvrda i jamstvo slovenačke odanosti i vernosti

Vremenom je među većinom članova odbora i javnosti prevagnuo stav da spomenik kralju bude u obliku konjanika⁴⁹, jer je on najizrazitije predstavljao kraljevu moć i dostojanstvo.⁵⁰ U skladu sa tim očekivanjima je i većina vajara koji su učestvovali na konkursu predložila spomenik u obliku jahača na konju.⁵¹ Među njima bio je i predlog Lojzeta Dolinara, koji je dobio najbolje ocene za predlog za izgled konjanika. Dolinar je na konkurs za podizanje spomenika Viteškom kralju Aleksandru I Ujedinitelju u Ljubljani već bio spreman, s obzirom na to da je sa studijom figure konja počeo već kada je dobio porudžbinu za konjanički spomenik pred magistratom.⁵²

⁴⁵ Nepotpisano, „Pirnatov kip Viteškoga kralja”, *Jutro*, 1. decembar 1934, p. 4.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Nepotpisano, „Ljubljanska univerza kralja Aleksandra I”, *Slovenec*, 26. april 1929, p. 1; Nepotpisano, „Ob 10 letnici slovenske univerze kralja Aleksandra”, *Tedenske slike*, 19. jun 1929, p. 1; Nepotpisano, „Univerza kralja Aleksandra I”, *Ilustrirani Slovenec*, 23. jun 1929, pp. 196–197; Milan Vidmar, *Spomini*, Založba obzorja, Maribor, 1964, tom II, pp. 75–9;

⁴⁸ Odbor Leonove družbe, „Viteški kralj Aleksander I. Zedinitelj” *Čas*, 1934/35, p. 57.

⁴⁹ Stelè, op. cit., 133.

⁵⁰ „Z veličastnim spomenikom počastimo kraljev spomin”, p. 3.

⁵¹ Maleš, op. cit., p. 11.

⁵² Ibid.

Vajar je porudžbinu ispunio na opšte zadovoljstvo svih: kipu su se svi divili, premda je on stilski sledio već zastarele evropske modele. Izrađena je bila skoro sedam metara visoka figura kralja-vojnika i pobjednika u trijumfalnom pohodu, kojem je narod uručio žezlo, „simbol slobode”.⁵³ Spomenik je zajedno sa postoljem dostizao više od deset metara. Ljubljana je sa njim dobila kip koji je po svojim umetničkim kvalitetima i po svojim dimenzijama predstavljao „najveći monument u slovenačkim krajevima”.⁵⁴

Kao što je vajar rekao novinaru *Slovenca*, spomenik kralju zamislilo je da bude velikih dimenzija, veličanstven, da bi gledaoce impresionirao kako svojom spoljašnjošću, tako i unutrašnjom snagom. Džinovski spomenik već svojom veličinom je trebalo da otelotvorava veliku ideju ujedinjenja, a svojom sadržinom trijumf kralja, koji je nakon pobjeda u ratovima vladao sa dostojanstvenim mirom i u jednoj državi ujedinjavao Slovence, Srbe i Hrvate. Spomenik je radio sa dubokim oduševljenjem, bio je, naime, među predratnim „preporodcima” koji su već u Austriji živeli i radili za ideju ujedinjenja, čijem tvorcu je sada podigao spomenik. Pokojnog kralja video je kao nesebičnog heroja Ujedinitelja, borca koji se za svoju ideju zalagao svim svojim srcem i koji ju je i ovekovečio svojim delom, zato ga je postavio kao „kralja-vojnika, borca, pobjednika u trijumfalnom pohodu, kada ga je narod ogrnuo kraljevskim plaštom i dao mu u ruke žezlo slobode”. Na svakoj strani spomenika je u reljefu predstavio dva glavna događaja koja su obeležila život trijumfalnog vladara: rat i mir (td 1940: 3).⁵⁵ Slovenačka štampa je pisala da je ovim spomenikom slovenački narod „dokazao da Viteški kralj živi, kao što je živio pre 20 godina kada ga je Ljubljana prvi put prihvatila”⁵⁶, odnosno da je predstavljao „lik človeka koji nije umro već je tu, pred nama, spreman da nas vodi dalje, do novih ciljeva”.⁵⁷

Članovi odbora nisu sumnjali u to da su Dolinarovim spomenikom kralju Aleksandru Slovenci dobili „umetničko delo takvih kvaliteta, koje će još dalekim potomcima ubedljivo govoriti o stvaralačkoj snazi slovenačkog naroda, a budućim istoričarima, koji će u sačuvanim likovnim dokumentima pažljivo tragati za našom vlastitom nacionalnom notom, govoriti o živoj vezi našeg umetnika sa celokupnim pulsiranjem našeg narodnog života”⁵⁸. I sam vajar mu je davao „prvenstvo u odnosu na sve što sam ikada učinio kada je reč o javnim spomenicima”, iako je postavio već više javnih spomenika, u Ljubljani, Skopju, Beogradu, Pančevu i drugde, i radovao se što je ovaj veliki spomenik stajao „u srcu Slovenije, gde uvek tre-

⁵³ „Z veličastnim spomenikom počastimo kraljev spomin”. p. 4; Stelè, p. 141.

⁵⁴ Maleš, op. cit., 19.

⁵⁵ td. 1940. „Razgovor z ustvarjalcem kraljevega spomenika kiparjem Lojzetom Dolinarjem”, *Slovenec*, 6. septembar 1940, str. 3.

⁵⁶ „Z veličastnim spomenikom počastimo kraljev spomin”, p. 4.

⁵⁷ Nepotpisano, „Dan kraljevskega slavja”, *Jutro*, 6. septembar 1940, p. 1.

⁵⁸ Maleš, op. cit., p. 20.

ba da glasno kliče svima koji dolaze u Jugoslaviju o veličini državnog ujedinjenja” (td 1940: 3).

Opština Ljubljana i odbor za podizanje spomenika su s velikom posvećenošću radili na tome da spomenik bude svečano otkriven na Vidovdan 1940. Taj plan je poremetio štrajk građevinskih radnika i zato je svečanost odložena za 6. septembar, rođendan kralja Petra II. Meseca maja u Zvezdi su počeli da grade betonsko postolje, u julu su u postolje uzidali u olovo urezanu memorijalnu tablu i počeli sa montažom bronzanih sastavnih delova, izlivenih u Beogradu. Delovi samog spomenika su bili teški sedam tona, a reljef još dodatne dve i po tone.⁵⁹ Sastavljanje bronzanih delova iznad granitnog postolja privlačilo je puno gledalaca koji su posmatrali kako spomenik nastaje. Zbog toga što se nadležnima činilo nužnim da publika ne vidi dovršen spomenik pre svečanog otkrivanja, sa svih strana su ga okružili letvama, čitav gornji deo gde su radili metalostrugari.⁶⁰

Radno telo Odbora za podizanje spomenika Viteškom kralju Aleksandru I Ujedinitelju je skoro mesec dana pre svečanog otkrivanja uputilo Slovencima proglas i pozvao ih da se okupe oko tog simbola i čvrsto stojeći jedni uz druge proslave taj radosni praznik i obnove zakletvu da će „verno ispunjavati najsvetiju oporuku našeg blaženopočivšeg Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja: Čuvajte Jugoslaviju!”⁶¹. Brojna mesta i gradovi su još pre Ljubljane dobili spomenik kralju Aleksandru I i zato je otkrivanje ovog spomenika bilo „velika narodna svečanost” na koju se grad dobro pripremio: već u petak ujutru sve je bilo odeveno „u najsvečaniju odeždu”.⁶²

Zvanična svečanost je počela u nedelju ujutru sa verskim obredima. Nakon svečanog bogoslužjenja u katedrali, koje je vodio ljubljanski biskup Gregorij Rožman kao i u pravoslavnoj crkvi gde su crkvenom obredu prisustvovali kralj Petar II i knez Pavle, vršilo se svečano otkrivanje spomenika u Zvezdi. Na sam dan otkrivanja spomenik je bio ograđen sa šest ogromnih jugoslovenskih zastava. Zastave su visile u pozadini, na četiri visoka štapa, jedna pored druge, tako da je spomenik bio prikriven visokim zidom od samih zastava. Prostor blizu spomenika bio je rezervisan za uglednike i predstavnike ustanova i korporacija, preostali prostor Zvezde bio je namenjen i za školsku omladinu, dok su se na Kongresnom trgu poredali članovi različitih organizacija. Uza sam spomenik nalazila se viso-

⁵⁹ Nepotpisano, „Kraljev spomenik hitro dovršujejo”, *Jutro*, 26. jul 1940, p. 3; nepotpisano, „Spomenik kralja Aleksandra sestavljen”, *Jutro*, 3. avgust 1940, p. 3; „Z veličastnim spomenikom počastimo kraljev spomin”, p. 4; „Dan kraljevskega slavja”, p. 3; „Kako je Ljubljana dobila spomenik kralja Aleksandra I.”, p. 2; Stelè, op. cit., p. 133.

⁶⁰ Nepotpisano, „Spomenik kralja Aleksandra sestavljen”, *Jutro*, 3. avgust 1940, p. 3.

⁶¹ Delovni odbor Odbora za postavitev spomenika Viteškoga kralja Aleksandra I. Zedinitelja, „Slovenci!”, *Jutro*, 11. avgusta 1940, p. 3.

⁶² Nepotpisano, „Odkritje spomenika Viteškemu kralju Aleksandru I v Ljubljani”; *Gorenjec*, 14. septembar 1940, p. 1.

ko podignuta bina, a čitav spomenik su okruživali visoki stubovi ukrašeni lovorovim vencima sa zlatnim slovom A u sredini. Pozadina spomenika je sva bila u zelenilu i okružena palmama iz gradske bašte. Velik deo prostora pred spomenikom bio je prazan, ne bi li spomenik što bolje došao do izraza.⁶³

Predsednik pripremnog odbora za otkrivanje spomenika Josip Pipenbaher je u svečanom govoru proslavio delo i život viteškog kralja Aleksandra I Ujedinitelja koji nije živeo za sebe i svoj dom, već za viši cilj, za dobro domovine i svog naroda. Pokojnikova ljubav i briga za svoj narod i državu izrazili su se i u njegovim poslednjim rečima: „Čuvajte Jugoslaviju”. Tu poslednju želju velikog vladara, zaključio je svečani govornik, moramo poštovati svim svojim mislima, osećanjima, željama, a posebno postupcima:

Naš sveti zadatak je da ojačamo i podignemo nacionalnu svest, da napojimo narod duhom junaštva i mučeništva, to jest onom silom koja čini čuda, koja pretvara pojedince i grupe i čitave narode u neustrašive borce i junake. – I, tako ćemo sa ljubavlju i zahvalnošću u srcu govoriti: „Veliki kralju i vođo! Nisi umro! Tvojim plemenitim delima suđena je večnost. Tvoj primer će zauvek nadahnjivati sve iskrene Jugoslovene hrabrošću i čvrstom voljom očuvati i osnažiti ono što si stvorio Ti. U njihovim srcima podignut je Tvoj spomenik, trajniji od bronzе. – U svojoj velikoj duši usliši našu molbu da nas i buduća pokolenja tvoj besmrtni genije odvede u raj blagostanja, moći i veličine naše drage lepe Jugoslavije.”⁶⁴

Kralj Petar II je na dati znak sklonio zastave, odjeknula je državna himna. Dok je trajala pesma, doletelo je pet bombardera da pozdravi kralja, a potom su vojnici odali časnu poštu i sa Tvrđave je odjeknula topovska paljba. Gradonačelnik Ljubljane, Jure Adlešič, u svom kratkom govoru je naglasio da će spomenik biti u zaštiti gradske opštine Ljubljana, nakon čega je počelo polaganje venaca. Spomenik je postao „socijalna činjenica”.⁶⁵ Veličanstvenom događaju prisustvovali su knez namesnik Pavle i drugi članovi kraljevske porodice, „vođa Slovenaca” Anton Korošec, predstavnici vojnih, crkvenih i civilnih vlasti i organizacija. Na svečanosti je bilo više od

⁶³ „Kako je Ljubljana dobila spomenik kralja Aleksandra I.”, p. 3; nepotpisano, „Potek nepozabnih slovesnosti”, *Slovenec*, 7. septembar 1940, p. 1; Nepotpisano, „Ob spomeniku v Zvezdi”, *Slovenec*, 7. septembar 1940, p. 2; Nepotpisano, „Kralj odkril spomenik svojem u očetu”, *Slovenski Gospodar*, 11. septembar 1940, p. 1;

⁶⁴ Nepotpisano, „Govor predsednika dr. Pipenbacherja”, *Slovenec*, 7. septembar 1940, p. 2.

⁶⁵ Ibid.; „Kralj odkril spomenik svojem u očetu”, p. 1; „Odkritje spomenika Viteškemu kralju Aleksandru I v Ljubljani”, p. 1; Stelè, op. cit., 140.

50.000 ljudi iz čitave banovine koji su potom još čitavog dana razgledali spomenik i vence okačene oko spomenika.⁶⁶

Svečanim otkrivanjem spomenika kralju Aleksandru za kulturno slovenstvo je bio časno i uspešno okončan spor koji je privremeno obuhvatio skoro čitavu slovenačku javnost, a sve vreme je budio živo zanimanje Ljubljanačana za to gde i kako će biti podignut naj-dostojniji spomenik pokojnom kralju Ujedinitelju.⁶⁷ U kraljevom liku izlivenom u bronzi i isklesanom u granitu, želeli su da vide znak pobeđe nad smrću, potvrdu i jemstvo svoje odanosti i vernosti, sve-dočanstvo svoje ljubavi i zahvalnost, poštovanje i slavljenje Njegovih vrlina i kreposti. Želeli su da spomenici kralju, u središtu Slovenije i blizu granice u Mariboru, budu žarište vere, istrajnosti i hrabrosti za sve praznike veselja i tuge. Da bi, spajajući sadašnjost sa budućnošću i budućim pokolenjima potvrđivala zahvalnost njihovog sećanja, Njegovo delo i Njegovu žrtvu, te svim neprijateljima i zlobnicima obznanivala i poručivala: „Kralj je mrtav – Jugoslavija je ostala!”⁶⁸

*Jedne letnje noći, 1941. od ljubljanskih konjanika
nije ostao više ni kamen na kamenu*

Najveći i najlepši ljubljanski konjanik je ponosno koračao usred parka Zvezda svega deset meseci. U vreme kada su spomenik svečano otkrili, Drugi svetski rat je bio već u punom jeku. Sedam meseci kasnije rat je doleteo i Jugoslaviju. Sile Osovine su bez vojne najave napale Kraljevinu Jugoslaviju i podelile njenu teritoriju. Nekadašnja Dravska banovina je došla pod vlast tri okupacione sile (Nemačke, Italije i Mađarske). Kraljevina Italija je svoje parče slovenačke teritorije 3. maja 1941. aneksirala pod imenom Ljubljanska provincija. Nekoliko dana kasnije Lido Kajani u milanskom *Il Popolo d'Italia* objavio je duži članak o aneksiji Ljubljanske provincije. Članak u celini su objavili dnevni listovi *Slovenski Narod* i *Slovenec*. U članku je pisac predstavljao aneksiju kao „istorijski i politički događaj od najvećeg značaja”. Jer, vreme Kraljevine Jugoslavije, objašnjavao je pisac, bilo je „istorijska nemogućnost i političko nasilje”, dakle, „teška uvreda za visok nivo kulture Slovenaca”. Kraljevina Italija je aneksijom Ljubljanske provincije učinila kraj „robovanju Slovenaca Beogradu”, a njenim žiteljima je omogućila povratak „u evropsku zajednicu iz koje su je isterali nametnici i mistifikatori”.⁶⁹

⁶⁶ Nepotpisano, „Naš narodni spomenik”, *Slovenec*, 7. septembar 1940, p. 3; „Kralj otkrili spomenik svojem očetu”, pp. 1–2; „Odkritje spomenika Vi-teškemu kralju Aleksandru I v Ljubljani”, p. 1; Maleš, op. cit., p. 19; Stelč, op. cit., p. 140.

⁶⁷ Ibid., p. 129.

⁶⁸ „Z veličastnim spomenikom počastimo kraljev spomin”, p. 3.

⁶⁹ Nepotpisano, „Zgodovinski in politični dogodek najvećjega pomena za Slo-vence”; *Slovenski Narod*, 5. maja 1941, p. 1; Nepotpisano, „Dogodek, za Slo-vence najvećjega pomena”, *Slovenec*, 6. maj 1941, pp. 1–2.

Maja 1941. Ljubljani je posetio specijalni dopisnik lista *Il Giornale d'Italia*, da bi i on predstavio čitaocima novu italijansku provinciju i njeno središte. Čitaoca je pozvao da se s njim popne na drevni Grad (Tvrđavu) ili na najmoderniji Nebotičnik (Soliter); i jedno i drugo su tačke sa kojih se pruža reprezentativan pogled. Sam je za polazište izabrao kafanu na vrhu Nebotičnika. Tamo je slušao melodije iz Verdijeve *Travijate* koje je svirao orkestar i posmatrao lepu građevinu u kojoj su izvodili i Pučinja i Verdija. Nakon kratkog muzičkog uvoda poveo je čitaoca u šetnju gradskim ulicama. Odveo ga je do spomenika Valentinu Vodniku, prošao sa njim kraj Trubarovog, Miklošičevog, Valvazorovog i Gregorčičevog spomenika, sve do memorijalnog stuba na Šentjakobskom trgu; tokom šetnje je čitaocu posebno skrenuo pažnju na spomenik najvećem ljubljanskom pesniku Francetu Prešernu sa njegovom Muzom. Predstavio mu je čak i kip kralja Petra pred gradskom kućom. Na kraju šetnje odveo ga je još i na Kongresni trg i predstavio mu poseban park pod imenom Zvezda. Zanimljivo, veličanstveni spomenik kralju Aleksandru nije pomenuo, iako je on posmatraču usred parka Zvezda parao oči.⁷⁰

Sve tri okupatorske vlasti imale su zajedničko to da su – po njihovom mišljenju – nesebično brinule o blagostanju stanovništva i marljivo radile za napredak i razvoj okupirane teritorije. U tom procesu značajnu ulogu odigrali su i ljubljanski spomenici kralju. Iako su italijanske okupatorske vlasti bile „iznenađene visokim nivoom kulture” u ljubljanskoj prestonici, na prilično nezadovoljstvo njenih žitelja smatrale su da u gradu nema dovoljno prostora za dva konjanika. Visoki komesar za Ljubljansku provinciju Emilio Grazioli⁷¹ na trećoj sednici Konsulte 3. jula 1941. objasnio je da će spomenici „srpskim kraljevima” koji su „umetničko delo”, biti uklonjeni i preneti u muzej.⁷² Motiv za tu Graziolijevu pogrešku bio je očigledan i dobro ga je razumeo već pisac članka pod naslovom *Sacro egoismo*, objavljenog u *Slovencu* krajem 1929. godine, koji piše kako su tada Slovenci i Hrvati u očima fašističke štampe bili „kroati Radeckog” i austrijski žandari, razbijači tradicionalnog italijansko-srpskog prijateljstva sklopljenog u Velikom ratu. Deset godina po završetku rata hrvatski emigranti koji su postavili sebi za cilj razbijanje Jugoslavije iznenada su postali „jedini predstavnici plemenitog i civilizovanog

⁷⁰ Nepotpisano, „Pismo iz Ljubljanske pokrajine”, *Slovenec*, 31. maj 1941, p. 3.

⁷¹ Vlast u Ljubljanskoj provinciji je u ime italijanskog kralja Viktora Emanuela III vršio visoki komesar koji je bio odgovoran prema predsedniku vlade i ministru unutrašnjih poslova Benitu Musoliniju, a pomagao mu je savet od četrnaest članova (konsulta), sačinjen od zastupnika „produktivnih kategorija slovenačkog naroda”.

⁷² Emilio Grazioli, *Notizie di carattere politico; III verbale. L'anno 1941/XIX, il giorno 3 luglio, alle ore 10.30, nella sala delle riunioni dell'Alto Commissariato di Lubiana*, Arhiv Republike Slovenije (prej: arhiv Inštituta za novejšo zgodovino), fond Visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino, fascikel 1: Seje konzult.

hrvatskog naroda koji vodi borbu u ime zapadne civilizacije protiv sarajevskih krvnika”.⁷³

Upravo u skladu sa principom *divide et impera* italijanske okupatorske vlasti su svoje vandalstvo prikazivale kao izraz brige za slovenačku kulturu: ta navodno nema nikakve veze sa (manje vrednom) srpskom kulturom. Kao što kaže Šnuderlov dnevnički zapis iz 29. juna 1941, konjanici su im zapravo bili neprihvatljivi iz sasvim drugih razloga: „Juče je bio Vidovdan ... Dve devojčice su položile cveće na Aleksandrov spomenik, oterali su ih karabinjeri”.⁷⁴ Italijanskim okupatorskim vlastima je bilo oči to što su Ljubljančani u oba konjanika videli simbol povezanosti svoje sudbine sa drugim Jugoslovenima.

Sećanje na doba pod konjskom kopitom

Spomenike „srpskim” kraljevima, naravno, nisu sklonili u muzej kao što je to najavio Grazioli, već su ih vandalski oskrnavili. To se dogodilo u letnjim noćima krajem jula i početkom avgusta 1941, kada su kip kralja Aleksandra preteterisali, a kip kralja Petra razneli. Italijanske okupatorske vlasti su taj deo svog „kulturnog poslanstva” obavile sasvim temeljno, drobilicama za beton uništili su i postolje spomenika i kamionima odvezli kamenje i krš.⁷⁵ Sve to je trajalo nekoliko dana, zapravo noći. Prostor oko spomenika Aleksandru su zakrili daskama i zastražili karabinjerima. Makso Šnuderl je kroz proreze na ogradi gledao postolje na kojem su još stajale konjske kopite. Mislio je da bi bilo šteta da ga ostavi takvog. Po osobođenju bio bi svedok italijanskog vandalizma i „sećanje na vremena kada smo bili pod konjskim kopitama!”⁷⁶

Ljubljanski spomenici, podignuti u znak počasti obema kraljevima, s jedne strane su simbolizovali herojske istorijske ličnosti, a sa druge su ih na neki način i otelotvorili i učinili besmrtnim herojima jugoslovenskog naroda odnosno narodnosti. Njihovo nasilno i istovremeno prilično bizarno uklanjanje iz javnog prostora gurnulo ih je sa pijedestala veličanja i divljenja. Simboli junačke borbe su nemoćno pali ne da bi se pritom branili.⁷⁷ Spomenici žive samo zahvaljujući ljudima, oni su „materijalni korelati njihovih ideja i predstava, ‘odraz’ njihovih osećanja”.⁷⁸ Nasilno uklanjanje „srpskih” konjanika

⁷³ Nepotpisano, „Sacro egoismo”, *Slovenec*, 29. decembra 1929, p. 1.

⁷⁴ Šnuderl, Makso, *Dnevnik 1941–1945*, Založba Obzorja, Maribor, 1993, p. 108.

⁷⁵ Nepotpisano, „Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani (Izvirno poročilo iz Ljubljane)”, *Enakopravnost / Equality*, 23. april 1942, p. 1; Šnuderl, op. cit., pp. 108, 132, 140; Bevc, op. cit., pp. 77.

⁷⁶ Šnuderl, op. cit., 132.

⁷⁷ V. Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, New York, 1999, p. 5.

⁷⁸ Lech M. Nijakowski, *Domenysymboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 2006, p. 97.

bilo je stoga čin nasilja uperen protiv ljudi koje su ti spomenici povezivali u memorijalno društvo.⁷⁹ Upravo onih čiju kulturu bi, po sopstvenim rečima, čuvala italijanska okupatorska vlast.

O tome kako su taj čin doživeli žitelji Ljubljane, tadašnja štampa nije izveštavala, okupatorske vlasti su i te kako bile svesne da bi svako pominjanje kraljevskih spomenika kao i njihovog vandalskog uklanjanja probudilo buntovničko raspoloženje u narodu. Upravo zbog toga ljubljanska štampa nije smela da ih pominje. Tako je 1943. godine *Jutro*, u članku posvećenom pedesetogodišnjici od smrti Lojzeta Dolinara, nabrojalo brojna druga ostvarenja ovog vajara, dok uopšte nije pomenulo oba njegova konjanika – slično kao što je nekada učinio i dopisnik lista *Il Giornale d'Italia*.⁸⁰ U vreme kada je *Jutro* objavilo pomenuti članak, njegovi čitaoci su dobro znali zbog čega su spomenici bili izostavljeni iz članka. Svoju priču su pričali ćutke, a ipak dovoljno razumljivo.

Zarobljeni dugogodišnjim prinudnim zaboravom koji još uvek traje, bili su potisnuti iz kolektivnog pamćenja, isto tako kao što su bila izbrisana iz sećanja i ostala tri ljubljanska javna spomenika kralju Aleksandru. O tome ko i kada je uklonio preostala tri ljubljanska javna spomenika kralju Aleksandru, nisam uspeo da otkrijem nikakve podatke. Čak ni arhiv i muzej Univerziteta u Ljubljani, koji bi trebalo da bude ozbiljna institucija, ne čuva ni jednu jedinu fotografiju spomenika koji je stajao u predvorju nekadašnjeg Univerziteta kralja Aleksandra Prvog. Nešto uvida u odnos Ljubljančana tog vremena možemo dobiti samo iz Šnuderlovog dnevnika. Iz njega saznajemo da su ljudi samo nemo posmatrali ono što čine okupatorske vlasti, nekoj gospođi se navodno slošilo i pala je u nesvest. Odjeknulo je po čitavom gradu i ujutru je Ljubljana bila puna natpisa: „SSSR, živeo Staljin, Živeo komunizam” i tome slično. Nasilno uklanjanje oba konjanika u Ljubljančanima je samo osnažilo prkos, u smislu „Samo neka oni ruše spomenike, našu veru srušiti neće!”⁸¹ Po Šnuderlovom dnevničkom zapisu slovenački žitelji Ljubljane su vandalsko rušenje „srpskih” konjanika doživeli kao vređanje slovenačkog, a ne dinastičkog osećanja:

Kip je bio lep i služio je kao ukras. Bio je naš. Njegovo uklanjanje je udarac za Slovence. Zbog čega im je smetao? Zar ne bi bilo lepše da su ga, uz fini smešak, ostavili u širokogrudoj svesti svoje moći i sile? Ovako je to jadan čin slabića; prokockali su poslednje simpatije.⁸²

⁷⁹ Ibid., p. 97.

⁸⁰ Nepotpisano, „Kipar Lojze Dolinar v naročju Abrahama”, *Jutro*, 18. april 1943, p. 3.

⁸¹ Šnuderl, op. cit., p. 131.

⁸² Ibid., 132–3.

O uklanjanju ljubljanskih konjanika aprila 1942. izveštavao je i najstariji slovenački dnevni list – u Ohlu, *Enakopravnost / Equality*. U njemu je pisalo da je Grazioli, odmah po dolasku italijanske vojske, zahtevao od ljubljanskog gradskog veća da ukloni „srpske spomenike” u Ljubljani. Dakle, spomenik kralju Petru pred magistratom, spomenik kralju Aleksandru u parku Zvezda, njegov spomenik na Viču i druge. Grazioli je hteo da gradsko veće tu odluku prihvati „samo od sebe”, tako da Italijanima budu „čiste ruke”. Planirao je kako bi se potom u Rimu hvalisao kako Slovenci sami ruše svoje spomenike, bez italijanskog pritiska. „To bi za Lahe bio lep dokaz da su Slovenci protiv Srba.” Međutim, ljubljansko gradsko veće se nije dalo i do jula 1941. svi spomenici su ostali na svojim mestima. U prvoj polovini jula Grazioli je prisustvovao sednici gradskog veća i zahtevao da se uklone „srpski” spomenici, odnosno da ih barem odnesu u kakav muzej, jer: „Obećao sam vam da ću čuvati slovenački jezik, slovenačke običaje i navike, ali nisam vam obećao da ću čuvati spomenike srpskih kraljeva.” Dodao je i to da su na Vidovdan dve gospođice položile venac na Aleksandrov spomenik. Odmah je naredio da se obe proteraju u Srbiju i zapretio da će tamo otići svako ko na sličan način bude pokazao da su mu ti spomenici pri srcu. Krajem meseca je još jednom kategorično zahtevao da se spomenici uklone. Gradsko veće se ipak nije dalo, i zato je Grazioli odlučio: „Ako sami nećete to učiniti, onda ću to učiniti ja.” Ljudi su se zaustavljali i uzimali parčice kamena za uspomenu. Italijanski stražari su im oduzimali kamenčice i uz to ih i kažnjavali. Uklanjanje spomenika je, kako navodi *Enakopravnost*, prouzrokovalo „ogromno” uzbuđenje među Slovencima:

Slovenci u Ljubljani su u svojim spomenicima kralju videli simbol svog jugoslovenskog ubeđenja! Opirući se zahtevima Laha, zalagali su se manifestno za Jugoslaviju. Iskoristili su priliku koja im je bila data da Lasima pokažu svoju odanost i ljubav prema Jugoslaviji i njenim predstavnicima. I, izvrsno su uspeli da je iskoriste.⁸³

Moć pamćenja, (pre)vlast zaborava

Iako su prilikom podizanja javnih spomenika ove uvek iznova proglašavali nosiocima sećanja na najvažnije istorijske ličnosti i događaje, vlasti su i te kako bile svesne moći pamćenja a ništa manje ni moći zaborava. Protagonisti političkih promena koji nisu bili sposobni da se suoče sa njima, spomenike iz prošlosti su, jednostavno, uklonili. Nakon završetka Drugog svetskog rata i konstituisanja nove vlasti za dinastijske spomenike koji su, možda, preživeli vihor rata, u novoj državi više nije bilo nikakvog (javnog) mesta. Dakle, da

⁸³ „Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani”, p. 1.

oba konjanika nisu uništili italijanski okupatori i da potom, možda, nekim čudom nisu preživeli još i doba nemačke okupacije, odnela bi ih revolucionarna energija koja se proširila krajem Drugog svetskog rata i odnela i one javne spomenike dojučeranjeg sveta koje je okupatorska vlast ostavila na miru. Nosioi revolucionalnog režima na javne spomenike su gledali sličnim očima kao i Musolini.

Rezultat je bio do tada neslućen razmah spomeničkog vajarstva koje je donelo na stotine novih spomenika junacima narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, pojedine istorijske „prekretnice” obeležavali su stotinama memorijalnih svečanosti. U Ljubljani su već ubrzo nakon završetka Drugog svetskog rata ovekovečili „besmrtnu” vođu svetskog komunizma, Josipa Visarionoviča Staljina i Josipa Broza Tita, a njihovo zajedničko večno bivanje je već 1948. prekinuo spor o tome čiji je put u „svetlu budućnost” jedini ispravan. Zato je spomenik jednog dana nestao iz javnosti. Sa formiranjem društva koje je zauvek rešilo narodno, seljačko, žensko i druga važna pitanja, nekadašnje javne spomenike u Ljubljani su nadomestili novi spomenici istorijskim vođama narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije: Josipu Brozu, Borisu Kidriču i Edvardu Kardelju. Godine 1954, na tadašnjem Trgu oslobođenja, na mestu gde su nekada stajali spomenici maršalu Radeckom i kasnije kralju Aleksandru i gde je praznina „upravo prizivala novi spomenik”, uz proslavu pridobijanja slovenačkog prilaza moru na nisko kameno postolje postavljeno je ogromno sidro sa slovenačke obale.⁸⁴

Nakon završetka Drugog svetskog rata prevratnici su učvrstili svoj stav po kojem je predratna „zemlja slobode” u suštini samo preoblikovana u „tamnicu naroda”. Josip Broz je sam, u članku koji je prvi put objavljen u *Proleteru*, 16. decembra 1942, versajsku Jugoslaviju opisao kao „najtipičniju državu nacionalnog zatiranja u Evropi”. Po njegovom objašnjenju, u predratnoj Jugoslaviji „neznatna manjina velikosrpskih hegemonista, nezasita u svojoj pohlepi prema bogatstvu”, sa kraljem na čelu, koja je stvorila „režim socijalne i nacionalne bespravnosti”.⁸⁵ Ipak, nosioci komunističke revolucije su, paradoksalno, i za ulazak u pravu slobodu u zemlji u „kojoj su svi kao braća”, zadržali staru ulaznicu: brisanje nepoželjne prošlosti. Po logici sa kojom su se obračunali sa nepoželjnom prošlošću, računali su da će zauvek okameniti sadašnjost. Zbog toga godina nulta više nije mogla da označava godine okončanja Prvog svetskog rata, već samo 1945. godinu, kada se završio Drugi svetski rat. Nova vlast je pokušala da ostvari potpuni raskid sa (hrišćanskom) prošlošću i da sasvim sekularizuje sadašnjost, ali je, istovremeno, svim silama čuvala auru „najsvetlijeg perioda naše prošlosti”. Prošlost kao iskra „svetle budućnosti” i putokaz do nje bili su tako umešteni u hrišćanski

⁸⁴ Špelca Čopič, Damjan Prelovšek i Sonja Žitko, *Outdoor Sculpture in Ljubljana*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1991, p. 16.

⁸⁵ Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodno-oslobodilačke borbe”, *Proleter*, št. 16, 1942, pp. 2–3.

metanarativni okvir. Istorija je ostala priča o konfliktu između Dobra i Zla i taj konflikt nikako nije bio bez smisla, već je vodio ka neizbežnoj konačnoj pobedi Dobra.⁸⁶

Kada su 1991. i kasnije mnogi mislili da je tako postupanje najprimereniji način odnosa prema prošlosti, niko nije mogao biti iznenađen time da je prvi zvanični čin novoizabranog predsednika vlade Lojzeta Peterleta, bio taj da je pred kamerama sklonio fotografiju Josipa Broza. Sa druge strane, pesnik Tone Kuntner još uvek sanja o tome da „jednog dana u Ljubljani stoji spomenik Janezu Janši i spomenik slovenačkom proleću, onom s kojim se rodila naša država”.⁸⁷ Reč je o školi revolucionarnog razmišljanja koja ima višedecenijsku podlogu u političkoj retorici i medijskom diskursu upotrebljive prošlosti i preterano emotivnom reagovanju javnog mnjenja, koje se uporno njiše između oduševljenja i razočaranosti.

Što se tiče Dolinarovog konjanika iz Zvezde, pre neko vreme, u nekoj naizgled ozbiljnoj publikaciji iznet je zaključak da odnos italijanske okupatorske vlasti u stvari i nije ni bio oblik vandalizma: jer, kralj Aleksandar je bio diktator i Neslovenac, a pored toga i ban Dravske banovine Marko Natlačen, one godine kada je njegov spomenik otkriven, izjavio je da je spomenik predstavljao „trajni izraz odlučne volje svih Slovenaca da žele da žive u zajedničkoj državi sa Hrvatima i Srbima”; takva je bila i poruka dokumenta uzidanog u postolje spomenika. Kao dodatni argument, koji bi čitavom tom besmislu trebao dati auru naučne istine, autorka navodi da se ni u jednom spomeniku ne može videti samo umetničko delo, kako je mislio Hegel, već da svaki spomenik nosi sa sobom i određenu ideološku poruku.⁸⁸

Slovenački *narodnjaci* su u devetnaestom i dvadesetom veku borbeno nastupali protiv izrugivanja svojih nemilih suseda da je slovenački narod – „narod bez istorije”.⁸⁹ Verovatno najprimetnija posledica te borbe je odsustvo spomenika iz austrijske i jugoslovenske prošlosti Ljubljane; ali, nažalost, to nije najubedljiviji suprotni dokaz. Potiskivanje „neslovenačkih” spomenika u zaborav, s jedne strane je zaista „poslovenilo” izgled grada, dok je, sa druge strane, samoslovenačka Ljubljana je spomenik zaborava vlastite prošlosti. U žiteljima grada bez sećanja sve to budi neprijatno pitanje: Zašto većina građana ne može ni da zamisli najlepša umetnička dela vodećeg slovenačkog vajara dvadesetog veka, „Ljubljančanina, slovenačke majke sina”, izložena u javnom prostoru? Zato što bi time oživeo besmrtni duh o kojem su savremenici pričali koristeći tako visokoparne reči, i morali bi da čuju njegovu poruku? Šta bi moglo da bude tako neprijatna sadržina – o nekadašnjim i sadašnjim – da bi bilo potreb-

⁸⁶ J. H. Plumb, *The Death of the Past*, Macmillan and Co, London, 1969, p. 98.

⁸⁷ Kuntner, Tone, *Reporter*, 16. septembar 2014.

⁸⁸ Renata Komić Marn, „Možje na konjih. Vloga in recepcija konjeniškega spomenika na Slovenskem”, *Acta historiae artis slovenica*, št. 2, 2013, p. 113.

⁸⁹ V. npr. Apih, Josip, „Plemstvo in národni razvoj”, *Ljubljanski Zvon*, 1887, p. 284.

no tako uporno žmuriti pred njom? – Odgovor na ova pitanja vidim sakriven u nepodnošljivoj lakoći s kojom je narod navikao da prima predstave aktuelnih elita o duploj prošlosti, onoj poželjenoj i nepoželjenoj, kao i uvek iznova da investira svoju čežnju za srećom u nepoljuljanu veru u čudesnu prečicu koja bi preko brisanja nepoželjne prošlosti i kolektivnog sećanja trebalo da vodi u svetlu budućnost.

Literatura

- Andrejka, Rudolf, *Po lepi Sloveniji*, Mladinska matica, Ljubljana, 1935.
- Apih, Josip, „Plemstvo in národní razvoj”, *Ljubljanski Zvon*, 1887, pp. 170–176, 282–287, 351–357, 403–407.
- Aristides, „Ali smo se zedinili? Ujedinili? Uedinili?”, *Slovenec*, 23. decembar 1934, p. 4.
- Bevc, Vladislav (ur.), *Liberal Forces in Twentieth Century Yugoslavia. Memoirs of Ladislav Bevc*, Peter Lang, New York, 2007.
- Biondich, Mark, „The Historical Legacy: The Evolution of Interwar Yugoslav Politics, 1918–1941” u Lenard J. Cohen i Jasna Dragović-Soso (ur.), *State Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, Purdue University Press, West Lafayette, 2008, pp. 43–74.
- Čopič, Špelca, Prelovšek, Damjan, i Žitko, Sonja, *Outdoor Sculpture in Ljubljana*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1991.
- Delovni odbor Odbora za postavitve spomenika Viteškega kralja Aleksandra I. Zedinitelja, „Slovenci!”, *Jutro*, 11. avgust 1940, p. 3.
- Dimnik, Jakob (ur.), *Kralj Aleksander I*, Učiteljska tiskarna v Ljubljani, 1924.
- Funtek, Anton, „Pozdrav Njegovi kralj. Visokosti in regentu prestolonasledniku Aleksandru ob posetu v Ljubljani dne 26. do 29. junija 1920” u Jakob Dimnik (ur.), *Kralj Aleksander I. Junaškemu borcu zaujedinjenje SHS v našo skupno državo in prvi jugoslovanski kraljici Mariji v spomin*, Učiteljska tiskarna v Ljubljani, 1924, pp. 152–155.
- Gaberc, Vinko V., „Vidov dan”, *Nova Doba*, 26. jun 1920, p. 3.
- Grazioli, Emilio, *Notizie di carattere politico; III verbale. L'anno 1941/ XIX, il giorno 3 luglio, alle ore 10.30, nella sala delle riunioni dell'Alto Commissariato di Lubiana*, Arhiv Republike Slovenije (prej: arhiv Inštituta za novejšo zgodovino), fond Visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino, fascikel 1: Seje konzult.
- Komič Marn, Renata, „Možje na konjih. Vloga in recepcija konjeniškega spomenika na Slovenskem”, *Acta historiae artis slovenica*, št. 2, 2013, pp. 95–114.
- Kovačič Peršin, Peter, *Duh inkvizicije. Slovenski katolicizem med restavracijo in prenovu*, Dvatisoč, Ljubljana, 2012.
- Kuntner, Tone, *Reporter*, 16. septembar 2014.
- Lajovic, Anton, „Slovenci in naši spomeniki. Viteškemu kralju Aleksandru I. Uedinitelju”, *Jutro*, 21. februar 1938, p. 2.
- Lamutova, Marija, „Kraljeviču Aleksandru”, *Slovenski Narod*, 27. jun 1920, p. 1.
- Maleš, Miha (ur.), *Spomenik Viteškemu kralju Aleksandru I. Zedinitelju v Ljubljani*, Odbor za postavitve spomenika Viteškemu kralju Aleksandru I. Zedinitelju v Ljubljani, 1940.

- Mestni arhivar, „Naša kronika”, *Kronika slovenskih mest*, št. 3, 1934, pp. 240–255.
- Nepotpisano, „Jugoslavija ali kraljestvo SHS”, *Slovenski Narod*, 6. maja 1920, p. 1.
- Nepotpisano, „Priprave za slovesni sprejem regenta v Ljubljani”, *Slovenski Narod*, 27. jun 1920, p. 5.
- Nepotpisano, „Prestolonaslednik-regent na Slovenskem”, *Domovina*, 30. jun 1920, p. 1–3.
- Nepotpisano, „Regent Aleksander na Gorenjskem in Štajerskem”, *Slovenski Narod*, 1. jul 1920, p. 1.
- Nepotpisano, „Ljubljanska univerza kralja Aleksandra I”, *Slovenec*, 26. april 1929, p. 1.
- Nepotpisano, „Ob 10 letnici slovenske univerze kralja Aleksandra”, *Tedenske slike*, 19. jun 1929, p. 1.
- Nepotpisano, „Univerza kralja Aleksandra I”, *Ilustrirani Slovenec*, 23. jun 1929, pp. 196–197.
- Nepotpisano, „Praznik univerze kralja Aleksandra”, *Jutro*, 23. jun 1929, p. 2.
- Nepotpisano, „Sacro egoismo”, *Slovenec*, 29. decembra 1929, p. 1.
- Nepotpisano, „Slava kralju Osvoboditelju!”, *Jutro*, 6. septembar 1931, p. 1.
- Nepotpisano, „Tvorec našega edinstva”, *Slovenec*, 13. oktober 1934, p. 1.
- Nepotpisano, „Veličastna žalna slovesnost na Kongresnem trgu”, *Slovenec*, 19. oktober 1934, p. 5.
- Nepotpisano, „Postavimo spomenik kralju Aleksandru I. Zedinitelju”, *Slovenec*, 30. oktober 1934, p. 2.
- Nepotpisano, Odbor za postavitev spomenika viteškemu kralju Aleksandru I. Zedinitelju, *Slovenec*, 7. novembar 1934, p. 3.
- Nepotpisano, „V znamenju edinstva in zvestobe”, *Jutro*, 1. decembar 1934, p. 3.
- Nepotpisano, „Pirnatov kip Viteškega kralja”, *Jutro*, 1. decembar 1934, p. 4.
- Nepotpisano, „Splošni pregled k tragediji v Marseille-u”, *Kronika slovenskih mest*, št. 4, 1934, pp. 343–345.
- Nepotpisano, „Spomenik velikemu kralju v tobačni tvornici”, *Jutro*, 17. jun 1935, p. 3.
- Nepotpisano, „Kdaj bo postavljen kraljev spomenik?”, *Slovenski Narod*, 21. oktober 1935, p. 2.
- Nepotpisano, „Za svete vidovdanske ideale”, *Jutro*, 29. jun 1937, p. 3.
- Nepotpisano, „Drago glasovanje o spomeniku Viteškega kralja Aleksandra v Ljubljani”, *Jutro*, 26. oktober 1937, p. 2.
- Nepotpisano, „Boj za kraljevi spomenik v Ljubljani”, *Slovenec*, 3. oktober 1937, p. 5.
- Nepotpisano, „Kraljev spomenik bo čez 14 dni postavljen”, *Slovenski Narod*, 23. jul 1940, p. 2.
- Nepotpisano, „Kraljev spomenik hitro dovršujejo”, *Jutro*, 26. jul 1940, p. 3.
- Nepotpisano, „Spomenik kralja Aleksandra sestavljen”, *Jutro*, 3. avgust 1940, p. 3.
- Nepotpisano, „Z veličastnim spomenikom počastimo kraljev spomin”, *Slovenski Narod*, 5. septembar 1940, pp. 3–4.
- Nepotpisano, „Dan kraljevskega slavja”, *Jutro*, 6. septembar 1940, p. 1.
- Nepotpisano, „Kako je Ljubljana dobila spomenik kralja Aleksandra I.”, *Slovenec*, 6. septembar 1940, pp. 2–3.
- Nepotpisano, „Potek nepozabnih slovesnosti”, *Slovenec*, 7. septembar 1940, p. 1.
- Nepotpisano, „Ob spomeniku v Zvezdi”, *Slovenec*, 7. septembar 1940, p. 2.
- Nepotpisano, „Govor predsednika dr. Pipenbacherja”, *Slovenec*, 7. septembar 1940, p. 2.

- Nepotpisano, „Naš narodni spomenik”, *Slovenec*, 7. septembar 1940, p. 3.
- Nepotpisano, „Kralj odkril spomenik svojemu očetu”,
Slovenski Gospodar, 11. septembar 1940, pp. 1–2.
- Nepotpisano, „Odkritje spomenika Viteškemu kralju Aleksandru I v Ljubljani”; *Gorenjec*, 14. septembar 1940, p. 1.
- Nepotpisano, „Zgodovinski in politični dogodek največjega pomena za Slovence”; *Slovenski Narod*, 5. maj 1941, p. 1.
- Nepotpisano, „Dogodek, za Slovence največjega pomena”, *Slovenec*, 6. maj 1941, pp. 1–2.
- Nepotpisano, „Pismo iz Ljubljanske pokrajine”, *Slovenec*, 31. maj 1941, p. 3.
- Nepotpisano, „Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani (Izvirno poročilo iz Ljubljane)”, *Enakopravnost / Equality*, 23. april 1942, p. 1.
- Nepotpisano, „Kipar Lojze Dolinar v naročju Abrahama”, *Jutro*, 18. april 1943, p. 3.
- Nijakowski, Lech M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 2006.
- Odbor za postavitev spomenika Viteškemu kralju Aleksandru I. Uedinitelju (Ljubljana) i Odbor za postavitev spomenika Viteškemu kralju Aleksandru I. Uedinitelju (Maribor), „Rojaki!”, *Jutro*, 1. decembar 1934, p. 4.
- Odbor Leonove družbe, „Viteški kralj Aleksander I. Zedinitelj” *Čas*, 1934/35, p. 57.
- Orožen, Janko, „*Karadordeviči. K dvajsetletnici Jugoslavije (1918–1938)*”, Vodnikova družba, Ljubljana, 1938.
- Pirnat-Spahić, Nina, i Šparovec, Jožica (ur.), *Nikolaj Pirnat*, Muzej novejšje zgodovine in Cankarjev dom, Ljubljana, 2003.
- Plumb, J. H., *The Death of the Past*, Macmillan and Co, London, 1969.
- Rožič, Val, „Dr. Jan. Ev. Krekov javni spomenik. (Bernekerjeva studija.)”, *Slovenec*, 8. april 1926, p. 5.
- Stelè, France, „Plečnikova Ljubljana”, *Kronika slovenskih mest*, št. 4, 1939, pp. 227–232.
- Stelè, France, „Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani”, *Kronika slovenskih mest*, št. 3, 1940, pp. 129–141.
- Šnuderl, Makso, *Dnevnik 1941–1945*, Založba Obzorja, Maribor, 1993.
- td. 1940. „Razgovor z ustvarjalcem kraljevega spomenika kiparjem Lojzetom Dolinarjem”, *Slovenec*, 6. septembar 1940, str. 3.
- Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodno-oslobodilačke borbe”, *Proleter*, št. 16, 1942, pp. 1–3.
- V., „Nesmrti spomenik”, *Učiteljski tovariš*, 25. oktobar 1934, p. 1.
- Verdery, Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, New York, 1999.
- Vidmar, Milan, *Spomini*, Založba obzorja, Maribor, 1964.
- Wider, Boris, „Leto 1935”, *Kronika slovenskih mest*, 1935, pp. 88–92; 250–257; 321–326.
- Zapisnik univerzitetnega senata 25. septembra 1937; muzej in arhiv Univerze v Ljubljani. Zapisniki rednih in izrednih sej univerzitetnega sveta in univerzitetnega senata od 4. julija 1930 do začetka okupacije aprila 1941.